

جایگاه هنر آجرکاری تزیینی در معماری دوره پهلوی اول

مصطفی کیانی*

استادیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر، تهران، ایران.
(تاریخ دریافت مقاله: ۹۱/۹/۲۷، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۲/۲/۲۱)

چکیده

هنر آجرکاری به عنوان پدیده‌ای برجسته در تاریخ معماری این سرزمین، دارای اصالت و پیشینه‌ای غنی است و با گونه‌های تصویری و تزیینی مختلف، حضور و هویتی دیرینه داشته است. در دوره معاصر، همزمان با میراث داری این اصالت از گذشته، با معماری معاصر جهانی (از نئوکلاسیک تا مدرن) تلاقی داشته که در فرآیند این هم‌نشینی، ترکیب، تلفیق و تاثیرپذیری خود، شکل‌ها و بیان‌های تصویری متفاوت و یا تازه‌ای آفریده که منجر به بروز شکل‌های جدیدی از تزیینات در معماری معاصر ایران گشته است. این نوشتار، بدنبال پردازش و بیان آن است که هنر تزیینی آجرکاری در دوره معاصر و به ویژه در عصر پهلوی اول (۱۳۲۰-۱۳۹۹ شمسی)، علیرغم تنوع سبکی در معماری، توانسته است تعدد ترکیبات طرح و تنوع نقش و فرم را ایجاد کند که در مقطع معاصر به عنوان شیوه شاخص، منحصر به فرد و بازگوکننده هنری ایرانی است. در این تحقیق، با شیوه پژوهش کیفی و سپس با استناد و انطباق به ۳۲ اثر تزیینی در ۷ حوزه کاربری تزیینی که در آثار معماری با کاربری‌های متفاوت و در شهرهای مختلف این دوره انجام گشته، نتایجی را حاصل شده که نشان می‌دهد، هنر آجرکاری تزیینی در دوره پهلوی اول، چه در طرح و نقش، چه در ترکیب مصالح تزیینی و در بستر حوزه‌های مختلف سبکی معماری این دوره (طبق جدول و نمودارهای ارائه شده)، به چه میزان در فرآیند نوپردازی تزیینی خود، متأثر از آثار گذشته ایرانی اسلامی و یا کلاسیک ایرانی و غربی بوده است.

واژه‌های کلیدی

معماری معاصر ایران، معماری دوره پهلوی اول، هنر آجرکاری، هنر تزیینی.

مقدمه

هیچ جای دیگر با يك چنین ذوق و آگاهی همراه نبود. (پوپ، ۱۳۷۳، ۱۳۲) بنابراین مثلث مصالح، فنون و طرح و نقش، از يك طرف و ارتباطات و یا تلاقی‌های تمدنی و فرهنگی از سوی دیگر، مجموعه‌ای از ارزشمندترین و متنوع‌ترین هنرهای تزیینی را در طی زمانی طولانی در گستره این سرزمین ایجاد کرد. در این مسیر، "اشکال گوناگون تزیینات اسلامی کاربردی: گل و گیاهی، هندسی و کتیبه‌ای ابعاد عمیق تری داشتند، تنوع بی‌پایانی که استادکاران معماری اسلامی توانستند در نگاره‌های گل و گیاهی به کار گیرند و در لایه‌های مختلف به نمایش گذارند، واری قالبی است که آنها را محصور کرده است و این در هر دو صورت اشاره ای آشکار به بیکرانگی است" (هیلن براند، ۱۳۷۹، ۱۶۸).

دوره سلجوقیان، عصر گسترش معماری و ترقی فوق العاده هنر آجرکاری می‌باشد و در این دوره است که هنر معماری و آجرکاری در ایران تا سواحل مدیترانه و حتی آفریقا پیش رفت و در معماری مصر و سوریه نفوذ پیدا کرد (سپنتا، ۱۳۴۵، ۸۵). اما دوره معاصر نیز، دوره ای دیگر در این فراز و نشیب تاثیر پذیری از ارتباطات جهانی شد. دوره ای که از عصر قاجار و متأثر از غرب به آرامی شروع شد و در دوره پهلوی اول شتاب روز افزون گرفت. در این دو دوره اخیر، آنچه بیشتر خود را نمایان ساخت، طرح و نقش‌هایی تازه بود که به شکل فزاینده ای حضور یافت و در کنار گنجینه‌های گذشته قرار گرفت. حضوری که بعضاً در تلفیق و ترکیب با هنر اصیل گذشته به طرح‌ها و نقش‌هایی تبدیل شد که هنر آجر کاری تزیینی در معماری نیز در چنین زمره ای است و همه این طرح و نقش‌های آجری، چه از گذشته و چه دوره متاخر، تماماً جزو میراث تاریخی و فرهنگی کشور قرار گرفته‌اند.

تزیینات و آرایه‌های تزیینی، بخش جدایی‌ناپذیر از بناها و معماری هر فرهنگ و سرزمینی است. این موضوع در سرزمین ما جایگاه رفیع و ارزشمندی دارد و این هنر چه در عرصه داخلی فضاها و چه در سطوح بناها، زمینه پیوند گسترده دیگر هنرها را با معماری برقرار کرده است و زمان و عرصه تاریخ نشان داده است که همه این بدایع، از ارتباط انسان‌ها، تلاقی فرهنگ‌ها و رویش اندیشه‌ها و اعتقادات پدید می‌آید.

"سرچشمه‌های آرایش معماری ایران به همان وسعت ارتباط ایرانیان است. آنان از همه کسب فیض کردند، از غرب آسیا، بین‌النهرین، آشور، مصر و به همان اندازه از شرق ... ولی هیچکدام از این تاثیرات غربی و یا شرقی اثر عمیقی در عادات مردمی نگذاشت که برایشان نقش‌های نمادی و مجرد جاذبه‌ای بیشتر و بیشتر داشت. جذب این مضمون‌ها و سبک‌های گوناگون پیچیده و غالباً مبهم بود ولی منشاء آنها هرچه باشد، سرانجام در گنجینه هنر ایران جذب و از لحاظ ماهیت و کاربرد، ایرانی شدند" (پوپ، ۱۳۷۳، ۱۳۴).

ارزش‌های هنری تزیینات و آرایش بناها را از جنبه‌ای خاص می‌توان در تعامل و تعاطی فرهنگ‌ها و اقوام مختلف دانست. این موضوع در ایران، شاید بیش از هر عصر و تمدن تاریخی اتفاق افتاد. "با آغاز عصر اسلامی در تاریخ آرایش‌های معماری و رابطه ساختمان با آرایش و تزیین آن فصل تازه‌ای آغاز شد. در سنت طرح و رنگ که به آرامی به حد رشد می‌رسید و در مقام بخشی اساسی از هنر ساختمان، مایه‌های قدیمی دوباره پدیدار گشت، مایه‌هایی که از تماس‌های قدیم با هند، چین و غرب هلنی پیدا کرده بود. کشف و به کارگیری مصالح و فنون تازه در

پیشینه موضوع

ارتباط‌های سهل‌تری را ایجاد کرده، باعث بروز پدیده‌های تازه، مختلف و متنوع در این هنر شده است.

در چندین دهه اخیر، پژوهش‌هایی در خصوص معماری دوره پهلوی اول انجام شده است که عمدتاً به تحولات معماری و فرایند سبکی این دوره پرداخته شده، اما تحقیق در زمینه تزیینات آجری (و به طور کلی تزیینات معماری) این دوره، چندان به صورت ویژه و تخصصی انجام نشده است، هر چند که پژوهش در مورد تزیینات معماری و اصولاً هنرهای تزیینی و تجسمی دوره قاجار، بیشتر از دوره پهلوی اول صورت پذیرفته است. اما به دلیل ویژگی‌های و شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در آغاز این قرن و پیدایش اتفاقاتی جدید در هرزمینه‌ای، شایسته است که در زمینه هنرهای تزیینی معماری دوره پهلوی اول، کنکاش و پژوهش لازم و گسترده‌تری انجام گیرد. پژوهش حاضر به طور مشخص هنر آجرکاری تزیینی در معماری این دوره را بررسی می‌کند و انتظار دارد که فرضیات و پرسش‌های ایجاد شده به پاسخی مدون و روشن منتج شود.

تزیینات معماری که به شکل‌های مختلف خود را در نما، ورودی‌ها، فضاها داخلی و به طور شاخص به عناصر و اجزای معماری بیان می‌کند، هویت و ارزش خود را، همانند خود معماری، در مسیر تحول زیبایی شناسانه اش می‌نمایاند. تزیینات را نمی‌توان از معماری جدا کرد اما به مراتب نسبت به معماری، بیشتر می‌توان نشانه‌های تاریخی، هویت اجتماعی و ارزش‌های فرهنگی را از آن دریافت کرد.^۱ در سرزمین ایران، تزیینات معماری، در تمامی، دوره‌های تاریخی اش چه در عصر باستان و چه در دوره اسلامی اش، بیانگر اندیشه و ذوق مردمانی است که معیارهای هنر و زیبایی قرار گرفته‌اند.

این هنر ساختمانی، در دوره معاصر اگرچه اصالت و گستردگی گذشته را ندارد، اما تنوع و بیان متفاوتی به خود گرفته است، چرا که از يك طرف خلق پدیده‌های هنری و تجربه‌های تاریخی به صورت مجموعه‌ای غنی از گذشته را با خود دارد و از طرف دیگر، تحول جدید ارتباط با دنیای مدرن و عصر حاضر، که پیوندها و

هنرمندان و استادکاران معماری سنتی را در آثار این دوره بیست ساله می‌توان جستجو و شناسایی کرد.

ج: روش تحقیق

روش پژوهشی این نوشتار به صورت ترکیبی از روش استدلال منطقی و راهبرد نمونه موردی (یا به عبارت بهتر چند موردی) است. ضمن اینکه پارادایم تحقیق از نوع پژوهش کیفی است، به گونه‌ای که فرضیات و گزاره‌های تحقیق در بخش اول، از نظر منطقی به هم مرتبط بوده و مسیر فکری پژوهش را تعیین و هدایت می‌کند. در بخش دوم، موارد مطالعاتی که به عنوان نمونه‌های انتخابی تعیین شده است، طبق یک جدول مورد ارزیابی و قیاس قرار می‌گیرند. بنابراین با توجه به نتایج جدول می‌توان به فرضیات تبیین شده رسید. این تحقیق بر آن است که حضور و نقش این هنر را در این دوره با تکیه بر متغیرها و قیاس‌های تطبیقی راستی‌آزمایی نماید.

زمینه‌های تغییر و تحول در دوره معاصر

در معماری ایران بعد از دوره صفویه، به واسطه ارتباط، تعامل و یا تقلید از غرب، بعضاً آمیختگی‌ها و یا التقاط‌هایی در سبک معماری ایجاد گردیده که خود به سبک و یا شبه سبک تبدیل گشته است. در زمان قاجار، به دلیل ارتباط سفرا، بازرگانان و یا مسافرت‌های درباری و ره آورد این ارتباطات، فرم قوس رومی (نیم دایره‌ای) در معماری ایران به طور گسترده شکل گرفت که به جهت گذر زمان و آمیختگی با هنر معماری گذشته ایران و فرصت تبدیل‌پذیری توسط معماران عصر خود، کم کم به نوعی سبک منحصر به فرد در معماری معاصر شد که امروزه از ویژگی‌های سبکی معماری قاجار محسوب می‌شود. اما این موضوع هرچه به دوران متاخر نزدیک‌تر شد رنگ تقلید صرف و یا پذیرش کامل به خود گرفت. "عامل زمان و مفهوم آن نقش تعیین کننده‌ای در حرکت تحول ساز معاصر داشت. موقعیت ثابت و تغییرات کند گذشته، به وضعیت پویا، غیریکنواخت و شتابان دوره معاصر تبدیل شده بود. کندی سرعت تحولات در گذشته، فرصت تطبیق و هماهنگی با نیازهای معماری را ایجاد می‌کرد، اما تغییرات اجتماعی جدید، زمان تحولات معماری را نیز دستخوش سردرگمی و نارسایی کرد و به ناچار معماری جدید با عملکردی جدید، به پذیرش آن معماری روی آورد که تغییرات و نیازهای اجتماعی آن را پذیرا شده بود (کیانی، ۱۳۸۶، ۱۴۷؛ رجبی، ۱۳۵۵).

امروز می‌توان بسیاری از نمونه‌های معماری و ساختمانی را در شهرها ملاحظه کرد که به دلایل مختلف از جمله حضور یک عملکرد جدید در معماری (مثل بانک، که پیش از این سابقه‌ای در معماری این سرزمین نداشته است) و یا به دلیل سرعت تغییر و تحولات که فرصت تبدیل‌پذیری و تلفیق با معماری گذشته نداشته و یا ضرورت و نیاز و دیگر عوامل اقتصادی و سیاسی و فرهنگی، بناچار عیناً مورد پذیرش و حضور در صحنه معماری

روش‌شناسی

الف: سوال تحقیق

پرسش از چگونگی و ماهیت تزئینات معماری این دوره، پرسشی اساسی و بنیادین است که جستجو و تلاش برای دریافتن پاسخ یا پاسخ‌هایی مناسب از آن، مسیری برای پیمودن و دستیابی به معرفت شناختی در قلمرو سبک‌شناسی هنرهای تزئینی و تزئینات متنوع معماری تاریخ معاصر است. بنابراین در این مسیر، پرسش‌های اصلی نوشتار چنین بیان می‌شوند:

- نقش و حضور هنر تزئینی آجرکاری ایرانی-اسلامی در معماری این دوره چگونه است؟

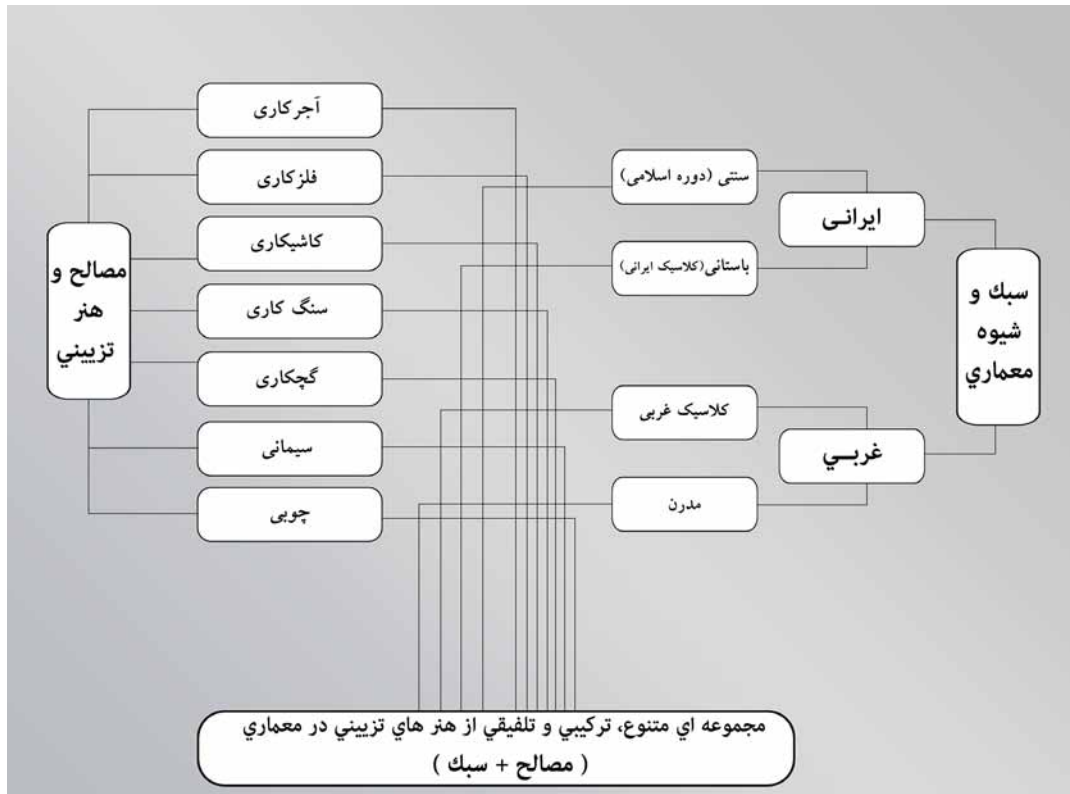
- در تلاقی و تعدد و شیوه‌های ایجاد شده معماری دوره پهلوی اول، ترکیب و یا تلفیق سبکی در تزئینات آجرکاری در سطوح معماری این دوره چگونه رخ داده است و فرآیند این تحول و تنوع چیست؟

- و اینکه تزئینات معماری (و در اینجا تزئینات آجرکاری) در این دوره توانسته است شیوه شاخص و منحصر به فردی ایجاد کند؟

ب: فرضیه تحقیق

معماری غنی ایرانی و اسلامی دوره‌های گذشته، تأثیری غیرقابل تردید را بر آییندگان خود گذاشته‌اند. این تأثیر را در هر دوره‌ای می‌توان مشاهده کرد. حتی دوره قاجار و بعد از آن دوره پهلوی، که بیشترین تأثیر را از غرب و معماری مدرن گرفتند. حضور عناصر مهم در معماری و سبک‌های پیشینیان بر این دوره را نمی‌توان انکار کرد. یکی از عناصر مهم در معماری از منظر زیبایی‌شناختی، موضوع تزئینات و آرایه ساختمان است و یکی از تزئینات ارزشمندی که همیشه در طول حضور تاریخی‌اش در معماری، مطرح و روبه توسعه و ترقی بوده است، هنر تزئینی آجرکاری در فضاهای داخلی و بیرونی بناهاست. آنچه از دوره پهلوی اول، بنا به بررسی‌ها و یا نگرش‌های تاریخ معاصر استنباط می‌گردد، این است که این دوره سراسر و در هر زمینه‌ای تحت تأثیر غرب بوده و یا به گونه‌ای سریع، فرایند تعدد و یا مدرنیته کردن خود را از غرب فرا گرفته است. در بسیاری از زمینه‌ها، نشانه‌ها حاکی از این اتفاق است، حتی در معماری، اما در بعضی از عرصه‌های معماری، ریشه‌ها و اثرات گذشته معماری این سرزمین را می‌توان مشاهده کرد.

فرضیه این است که معماری دوره پهلوی اول، علیرغم حضور فعال و اثرگذار غرب در دوره کوتاه و پر ساخت و سازش، موجودیتی چشمگیر و منحصر به فرد در عرصه تزئینات آجری داشته و به نظر می‌رسد که این تزئینات ارزشمند آجری و نیز حضور استادکاران ایرانی و سازنده آنها، در لابلای موضوعات و یا معماری متحول شده این دوره، چندان مورد توجه و پرمهری قرار نگرفته‌اند. به عبارتی آنچه در تحول و دگرگونی معماری این دوره پدید آمده است، همگی ناشی از برداشت، تقلید و یا اقتباس از غرب نبوده است، بلکه لزماً حضور هنری پیشینیان و نقش

نمودار-۱- نمودار ترکیبی از پیدایش هنرهای تزئینی در دوره پهلوی اول.

یا بناهای اصلی شهر و یا کاخ‌ها (که از چشم عموم دور هستند)، تنها مظهر نمایش معماری نیست و حرکت کند و اولیه‌ای که در اواخر قاجار از درون گرایی به برونگرایی روی کرده است، در این عصر، سرعت بیشتر و نمایش متفاوت و متحول شده‌ای به خود می‌گیرد. "معماری خیابانی این دوره را می‌توان معماری خیابانی نوگرایی ایران نامید که با تکنولوژی جدید و متأثر از مبانی مدرنیسم در شرایط ایران متحول شده و شروع آن در تهران بوده است... از مهم ترین ویژگی‌های این معماری، تنوع کالبدی است که بعضاً پس از تغییرات در تقارن، به عنوان ارزشی جدید در معیارهای زیبا شناسی نما وارد شده و در این راستا عوامل متعدد فرهنگی و تکنولوژیک در شکل گیری آن موثر بوده است" (ذکاوت، ۱۳۸۹، ۱۷۹).

در اینجا خیابان عرصه جدیدی برای معماری می‌شود، در

کشور قرار گرفته است. اگر دوره قاجار را آغاز گرایی تلفیق پذیری محسوس تلقی کرده و به گونه‌ای منطقی بدانیم که شکل اول را به خود می‌گیرد، معماری عصر پهلوی اول، ادامه دهنده این تغییر پذیری است که مشهود، سریع و به گونه‌ای تقلید و ار است که شکل دوم را در بر می‌گیرد، هر چند که باز هم در معماری عصر پهلوی اول، نمونه‌هایی از شکل اول را می‌توان مشاهده کرد.

روشن است که تغییر و تحولات و نیز رویکردهای ایجاد شده در عرصه‌های مختلف سیاسی و اقتصادی، تأثیرات خود را در دیگر زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی ایجاد می‌کند. همین اتفاقات و تحولات در بستر معماری و شهرسازی نیز واقع افتاد. با حرکت سریع تر در رویکرد به برون گرایی دوره پهلوی اول، خیابان‌ها و نمای خیابانی مکانی برای بروز این نوع معماری و به تبع آن نمایش نما و تزئینات می‌شود. دیگر تنها درون خانه‌ها و

تصویر ۲- خانه مسکونی، تهران.

تصویر ۱- دبیرستان البرز، نمای جنوبی بال غربی، تهران، ۱۳۰۶ ش.

اقتدار باستانی و از جانب دیگر نگرش مدرنیزاسیون و طلب کردن پدیده‌های غربی و خارجی، سه دیدگاه فکری بود که متعاقب آن سه نگرش سبکی در معماری این دوره حاصل نمود.^۲ حتی تداخل اندیشه‌ها و نگرش دو سویه یا چند سویه نیز در پیدایش بناهایی با شیوه تلفیقی موثر بود (کیانی، ۱۳۸۶، ۲۶۷). تعدد و تنوع بناهای دوره پهلوی اول و میزان بالای ساخت و ساز در این دوره (و به ویژه در ساخت بناهای دولتی و عمومی)، امکان جستجو و کنکاش بیشتر، مقایسه دقیق تر و دسته‌بندی بهتر را در تزئینات معماری این دوره فراهم می‌کند به خصوص که ایجاد این بناها در دوره ای نسبتاً کوتاه (دوره بیست ساله) اتفاق افتاده است. بنابراین، زمان کوتاه، تنوع و فراوانی بنا، پراکندگی و وسعت مکانی، هر سه عوامل موثر در شناخت شایسته و استنادی به هنرهای به کار گرفته شده برای معماری این دوره است.

این سه سبک ایجاد شده (شیوه سنتی اسلامی، شیوه باستانی، شیوه غربی و مدرن)، اگرچه رویکرد سبکی خود را در یک دوره تحول و تغییرات شدید سیاسی و اجتماعی و فرهنگی ایجاد کردند، اما به جهت فشردگی زمانی، بناهایی پدید آمدند که به گونه‌ای مشخص، شیوه‌ای تلفیقی و ترکیبی از دو یا سه سبک فوق

واقع "خیابان به عنوان مکانی برای آمد و شد، داد و ستد، کسب و کار و نیز گردش شد که هویت و موجودیت خود را به طور عمده در این دوره بیست ساله به دست آورد و بدنه خیابان‌ها غالباً شامل نماهایی با ردیف مغازه‌ها و یا ورودی‌های تجاری و در یکی دو طبقه شکل گرفت و روبه رشد کرد." (کیانی، ۱۳۸۶، ۲۴۶). افزون بر این، رویکرد معماری برون‌گرا که اینک سرعت و توسعه روز افزونی گرفته است، مکان نمایش خانه‌های مسکونی با نما و تزئینات جدید خود می‌شود.

تعدد سبکی در معماری، تنوع شیوه‌های تزئینی

معماری دوره پهلوی اول در دوره نسبتاً کوتاه بیست ساله اش از تعدد سبکی در معماری برخوردار است. "از یک طرف نگرش گذر و دوری از تفکر سنتی و یا مذهبی، از طرف دیگر بازیابی و احیای دوره

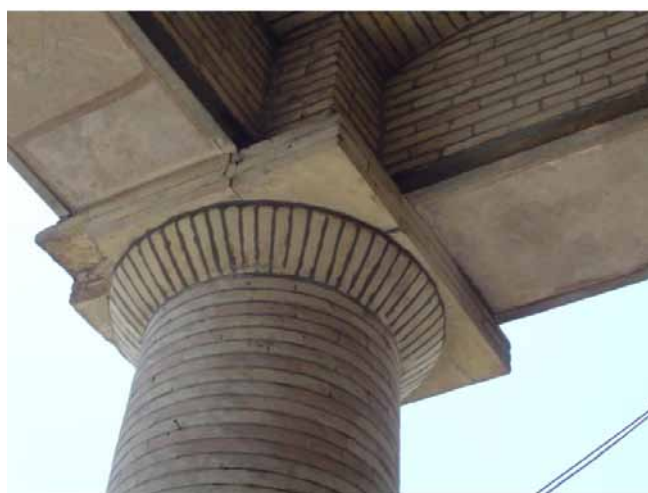
تصویر ۴- مجموعه مارکار، یزد، ۱۳۱۲-۱۳۰۶ ه.ش.

تصویر ۳- بنای میدان سنگ، کاشان.

تصویر ۶- خانه مسکونی (یوسف رضایی)، کاشان.

تصویر ۵- بانک بازرگانی (تجارت)، ورودی اصلی، اصفهان، ۱۳۰۵ ش.

تصویر ۸- بیمارستان اخوان، کاشان، ۱۳۱۵ ش.

تصویر ۷ - آتشکده آدریان، نمای اصلی، تهران ۱۲۹۶ ش.

تصویر ۱۰- کارخانه برق، کرمان، ۱۳۱۰ ش.

تصویر ۹- خانه مسکونی، اهواز.

تصویر ۱۲- خانه مسکونی (خانه باقری)، ساری.

تصویر ۱۱- خانه مسکونی (جلیل عرضی) قزوین.

تصویر ۱۳- خانه مسکونی- خیابان جمهوری، خیابان میرزا کوچک خان، تهران.

هستند. این تنوع و تلفیق در تزئینات و عناصر شاخص معماری بنا، خود را به مراتب بیشتر نشان می‌دهد. چنانچه به بعضی از بناهای این دوره (به ویژه بناهایی که تا قبل از ۱۳۱۲ شمسی و پیش از غالب شدن تدریجی معماری سبک مدرن پدید آمدند)^۳ نگاه شود، به وضوح این ترکیب مشاهده می‌گردد.

اما تزئینات در معماری این سال‌ها از دو جنبه قابل توجه است: ۱- مصالح، ۲- طرح و نقش، و بدیهی است که با توجه به مطالب پیشین در مورد سبک و شیوه و با اندکی تبیین و گسترده کردن این شیوه‌ها هر یک از این دو جنبه شکل‌های ترکیبی و تلفیقی را نیز با خود به همراه دارد. بنابراین اگر بخواهیم تزئینات این دوره را در نموداری که دو معیار "مصالح و نقش تزئینی" و "سبک معماری" را داشته باشد بیان کنیم ماتریسی حاصل می‌شود که مجموعه‌ای ترکیبی، متنوع و تلفیقی از تزئینات را پدید می‌آورد (نمودار ۱).

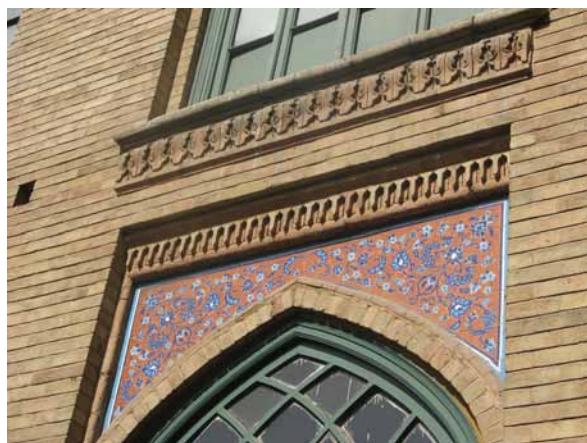
نماهای آجری، آجر کاری تزئینی

مصالح ساخته شده در نما و تزئینات معماری این دوره، همانند گذشته، از تنوع و تعدد قابل توجهی برخوردار است و به دلیل تحولات و رویکردهای جدیدی که در معماری و ساختمان سازی ایجاد شده، تأثیرات آن را نیز در مصالح تزئینات می‌توان دید. در دوره پهلوی اول استفاده، از آجر در نما و تزئینات نه تنها کاهش پیدا نکرد بلکه رونق خاصی (به ویژه در دهه اول حکومت) پیدا کرد. "نهضت عمران و آبادانی و ساخت و ساز فراوان به همراه سهولت در کار، استفاده از آجر را در اولویت قرار داد به طوری که در مدت زمانی کوتاه، بافت جدید آن دهه‌ها به شکل موزون و هماهنگ دارای بناهای آجری به رنگ‌های زرد و قرمز شد و به شکل وسیع نخست در بناهای اداری و سپس در بافت تجاری و خانه‌های مسکونی رایج گشت (کیانی، ۱۳۸۶، ۲۳۸). خیابان‌های تازه تاسیس (چه در دل بافت‌های قدیم و چه در محدوده‌های جدید) که در ابتدای این دوره در اکثر شهرهای کشور کشیده شدند، همگی دارای نماهای یکدست، هماهنگ و در یک و یا دو طبقه هستند.^۴ نمونه‌های شاخص در آثار معماری این دوره را می‌توان به بناهای دبیرستان البرز، ساختمان پست، مدرسه انوشیروان، مدرسه فیروزبهرام، سازمان ثبت اسناد، موزه ایران باستان، کتابخانه ملی (سابق) در تهران و ساختمان دارایی امل اشاره کرد که تقریباً به تمامی از نما و تزئینات آجری استفاده شده است.

هنر آجر کاری و آجر تزئینی در نیمه اول در دوره پهلوی اول، نقش عمده و یا اول را در پوشش بناها دارد. در این دوره، اگرچه دلیل استفاده زیاد آجر در پایتخت و همه شهرها به جهت فراوانی ساخت و ساز و سرعت و سهولت در اجرا بوده است، ولی به استناد بناهای این دوره می‌توان گفت که تمامی شکل‌های آجر تزئینی که پیش از این در معماری آجری گذشته این سرزمین به کار رفته، الگو و دستمایه هنرمندان این دوره معاصر بوده است. آجرکاری قالبی^۵ (مُهری)، آجرکاری تزئینی^۶، آجر کننده کاری^۷، آجر تزئینی^۸ پیش برو نیز تزئینات تلفیقی آجر و کاشی، همگی به شکل‌های مختلف، کم و زیاد و در طرح‌های

تصویر ۱۴- کاخ شهربانی (وزارت خارجه)، نما و ورودی جنوبی، تهران، ۱۳۱۴ ش.

تصویر ۱۵- مدرسه فیروز بهرام، تهران، ۱۳۱۱ ش.

تصویر ۱۷- خانه مسکونی (خانه برازنده)، سنجند.

تصویر ۱۶- هتل بیستون، نمای جانب خیابان، کرمانشاه، ۱۳۱۲-۱۳۱۰ ش.

ب: تلفیق سبک‌های تزئینی

پشتوانه غنی هنر آجرکاری گذشته، تاثیرات و حضور خود را در تزئینات معماری این دوره نمایان ساخته است. همچنین به دلیل اثرگذاری معماری اروپا (و اینک معماری مدرن) در این عصر، تاثیر تزئینات سبک غربی نیز در آثار این دوره مشاهده می‌شود. از این جهت، در تزئینات آجری بناهای دوره پهلوی اول، با هر دو نوع تزئینات روبرو هستیم: تزئینات آجری با طرح و نقش سنتی و اسلامی و نیز تزئینات آجری به شیوه معماری اروپایی. بنابراین، بناهای این دوره، به گونه‌ای هنرمندانه و خوشایند و یا به شکل ترکیبات جدید و نا مانوس، طرح‌های آجری تزئینی را در بناها ایجاد کرده است که خود بیان کننده نگرش معماری این دوره است. پدیده‌ای تزئینی که می‌توان به گونه‌ای آن را سبک ممتاز، جدید و متفاوت تلقی کرد.

پ: تنوع و گستردگی کمی

هرچند میزان و وسعت تزئینات معماری این دوره به فراوانی، دقت و با جزئیات بیشتر نسبت به معماری دوره‌های پیشین (قاجاریه، صفویه و...) نیست و طرح‌ها عموماً از سادگی بیشتری برخوردارند، اما به دلیل گستردگی و تعداد بناهای ساخته شده در این مدت کوتاه، می‌توان تعداد متنوع و فراوانی از انواع تزئینات (به ویژه تزئینات آجری) را مشاهده کرد.

ت: تقارن در طرح

یکی از ویژگی‌های شاخص تزئینات آجری در بناهای این دوره، رعایت تقارن در طرح‌ها است. در واقع تمامی بناهایی که به سبک معماری باستانی ایرانی و سبک سنتی و اسلامی گذشته

جدید به کار گرفته شده‌اند.

بنابراین با بررسی نمونه‌های مختلف تزئینات آجری، می‌توان ویژگی‌های خاص در کاربرد آجر را در این دوره اینچنین مشاهده کرد.

الف: ترکیب با دیگر مصالح

در تزئینات معماری دوره پهلوی اول، همچنان تکنیک و مصالح به جا مانده از دوره قاجار دیده می‌شود. این میراث تزئینی به شکل ترکیب مصالح مختلف در هنر تزئینی بنا است. "در دوره قاجار، سردر ورودی منازل دولتمردان و اعیان و اشراف، هماهنگ با رفتارهای جدید اجتماعی آنان ساخته و پرداخته شده است. آنها برای نشان دادن موقعیت اجتماعی و حفظ جایگاه و اعتبار خود، در تزئین ورودی‌ها، وسواس و سلیقه خاصی به کار برده و از مواد و مصالح مرغوب و نقش و نگار بیشتری استفاده می‌کردند. جنس کتیبه‌های به کار رفته در دوره قاجار از گچ، آجر، کاشی و چوب است و عمده تزئینات سردرها به صورت گچ بری، آجرکاری و کاشیکاری اجرا شده است" (محمدی و رجبی، ۱۳۸۹، ۱۹).

اما در دوره پهلوی اول، حضور آجرکاری نسبت به مصالح دیگر بیشتر نمایان است و در نمونه‌های مختلف، ترکیبات آشنا و بعضاً منحصر به فرد در تزئینات آجری دیده می‌شود. همچنین در بسیاری از طرح‌ها، ترکیبات مختلف با مصالح دیگر (حتی سیمانی) و نیز همنشینی و درکنار هم قرارگرفتن چند طرح تزئینی با مصالح مختلف اجرا شده است و به نظر می‌رسد که میراث گذشته همچنان توانسته است به سادگی و یا شایستگی توسط استاد کاران به کار گرفته شود.

تصویر ۱۹- دبیرستان شاپور (شهید کزازی)، کرمانشاه.

تصویر ۱۸- خانه مسکونی (خانه احمدزاده)، سنندج، ۱۳۱۱ ش.

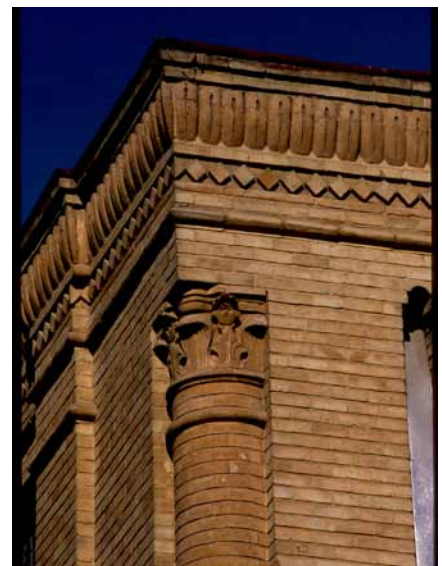
تصویر ۲۱- عمارت مسکونی (باغ خلیلی)، شیراز.

تصویر ۲۰- خانه مسکونی (حسن پور)، اراک، ۱۳۰۰-۱۲۹۰ ش.

تصویر ۲۳- ساختمان تجاری، شمال خیابان جمهوری، تهران.

تصویر ۲۲- مدرسه مارکار، یزد، ۱۳۱۲-۱۳۰۶ ش.

تصویر ۲۵- ساختمان تجاری، خیابان سعدی شمالی، تهران.

تصویر ۲۴- ساختمان تجاری، سردر ورودی، کاشان.

تصویر ۲۷- ساختمان فرمانداری، ایوان و نمای اصلی حیاط، کرمان، ۱۳۰۲ ش.

تصویر ۲۶- ساختمان شیر و خورشید (موزه هلال احمر). اصفهان، ۱۳۱۵ ش.

تصویر ۲۹- کارخانه ریسباف، نما و ورودی غربی کارخانه، اصفهان، ۱۳۰۲ ش.

تصویر ۲۸- کارخانه اقبال (برج صنعتی کارخانه) یزد، ۱۳۱۳ ش.

تصویر ۳- تجاری، ساختمان و بدنه میدان شهر، ارومیه، ۱۳۰۲ ش.

تصویر ۳- مجموعه تجاری، بدنه و نمای شهری میدان حسن آباد، تهران، ۱۳۰۹-۱۳۰۲ ش.

تصویر ۳۲- ساختمان تجاری و خدماتی، گاراژ ایران پیما (چهارراه زند)، شیراز، ۱۳۰۶ ش.

و یا معماری نئوکلاسیک اروپا ایجاد شده است، ویژگی تقارن را نیز به همراه دارد. اما بناهایی که در دوره آخر پهلوی اول و به سبک معماری مدرن ایجاد شده، چندان رعایت تقارن ندارد و اصولاً در این بناها آجر به کار نرفته است. بنابراین ویژگی تقارن در تزئینات آجری را می‌توان گرایش به سمت گذشته و یا بهره‌گیری از سبک‌های پیش از مدرن دانست.

ث: اجرای استادکاران ایرانی

اگر چه در دوره پهلوی اول حضور مهندسان و طراحان خارجی و یا مهندسان ایرانی از فرنگ آمده در طراحی و اجرای آثار معماری این دوره شاخص است، اما آنچه انکار ناپذیر است، این است که تمامی تزئینات این دوره (به ویژه تزئینات آجری)، توسط استادکاران و معماران ایرانی پدید آمده که این ویژگی در بناهای ساخته شده در نیمه اول حکومت کاملاً صدق می‌کند. همچنین در عصر صنعتی و پدیده انتقال صنعت از اروپا به ایران، شکلی از معماری جدید و یا بین‌المللی به ارمغان آورد که شروع آن تاسیس پی در پی کارخانه‌های کوچک و بزرگ صنعتی بود... در این میان، نقش معماری گذشته و یا معماری سنتی، تطبیق و هماهنگی متناسب و هنرمندانه این احجام بزرگ، صنعتی، خشن و فلزی با محیط و روحیه معماری ایرانی به توسط نماسازی و استفاده از آجر و بعضاً کاشیکاری در ظاهر نما و ورودی آن بود (کیانی، ۱۳۸۶، ۱۴۸). در دوره‌ای که نوع جدید آموزش آکادمیک، اجرا و ساخت نوین بناها و پیدایش معماران دانشگاهی در کشور آغاز به شکل‌گیری می‌کند و می‌رود که کم‌کم جایگاه سنتی و شیوه‌های قدیمی را بگیرد، حضور استادکاران قدیمی و آثار آنها در بناهای جدید را می‌توان دوره منحصر به فرد، قدرتمند و میراث صاحب سبک تلقی نمود.

اما در این نوشتار، رویکرد موضوع برای تزئینات آجری در معماری این دوره است که با توجه به شیوه‌های نقش و طرح تزئینی و نیز در ترکیب با سبک‌های معماری این دوره، مطرح و تبیین می‌شود. بنابراین در انتخاب ساختمان‌های نمونه، ملاک‌های زیر مورد نظر بوده است:

یکم: گستردگی مکانی: سعی شده است که علاوه بر تهران، نمونه‌های مختلف آثار آجرکاری در بناهای مطرح شهرستان‌ها نیز انتخاب شوند.

دوم: تنوع کاربری‌ها: انتخاب نمونه‌های بررسی شده در چندین حوزه مسکونی، فرهنگی، آموزشی، اداری و تجاری و... بوده است.

سوم: سال ساخت: عمده‌ترین انتخاب بر اساس سال‌های ۱۳۰۰ تا ۱۳۱۳، یعنی دوره‌ای که بیشترین آثار آجرکاری تزئینی و در دوره رونق سبک‌های معماری سنتی، معماری باستانی و معماری کلاسیک غربی بوده است.

چهارم: موقعیت تزئین در بنا: مکان و محل تزئینات بر روی آثار، گستردگی قابل توجهی دارند، اما بیشترین موارد به کارگیری تزئینات آجری، در جای بنا و یا به عنوان عناصر معماری در ساختمان این عناصر هستند:

- ۱- رخ بام‌ها
- ۲- سرستون‌ها و پایه ستون‌ها
- ۳- ورودی و کتیبه بالای ورودی‌ها
- ۴- کتیبه بالای پنجره‌ها و قاب‌ها آجری پنجره
- ۵- پخ‌ها و نیش‌ها
- ۶- دیوارها و بدنه‌ها
- ۷- بدنه‌های میدانی و شهری

جدول ۱- نمودار تطبیقی و مقایسه‌ای تزئینات به سه رویکرد سبک، نقش و مصالح.

شماره تصویر	مکان تزئینات در بنا	نام بنا	شهر	سال ساخت	کاربری	رویکرد سبک معماری (در نما)				شیوه طرح و نقش			مصالح تزئینی		اطلاعات و توضیحات تکمیلی	
						ایرانی اسلامی	ایرانی باستانی	کلاسیک غربی	مدرن	ایرانی اسلامی	غیر ایرانی	تلفیقی	اجری	ترکیبی		
۱	رخ بام	دبیرستان البرز	تهران	۱۳۰۶	آموزشی	●	●			●				●	فرم آجری غالب است. فرم آجری مقرنس کاری شاخص است	
۲		خانه مسکونی	تهران	-	مسکونی							●	●		به طور کلی طرح و نقش آن، میراث دوره قاجار است	
۳		بنای میدان سنگ	کاشان	-	خدمتانی	●				●				●	ترکیب سبک کاری، آجرکاری و کاشیکاری و نیز سادگی طرح مشهود است.	
۴	سرستون و پایه ستون	مجموعه مار کار	یزد	۱۳۱۲-۱۳۰۶	آموزشی		●					●	●	فرم و طرح کلاسیک غربی غالب است		
۵		بانک بازرگانی (تجارت)	اصفهان	۱۳۰۵	اداری			●				●			-	
۶		خانه مسکونی (یوسف رضایی)	کاشان	-	مسکونی			●				●			تزئینات سرستون به طور کامل کلاسیک غربی است	
۷		بیمارستان اخوان	کاشان	۱۳۱۵	بهداشتی-درمانی	●						●			-	
۸		اتشکده آدریان	تهران	۱۲۹۶	دینی	●		●					●	●	طرح به طور کلی در دوره قاجار بیان یافته اما این شیوه در این دوره ادامه یافته است	
۹		کارخانه برق	کرمان	۱۳۱۰	خدمتانی	●							●		طرح و نقش ایرانی اسلامی غالب است.	
۱۰	ورودی و کتیبه بالای درب	خانه مسکونی	اهواز	-	مسکونی	●						●		طرح آجری به طور کامل برگرفته از نقوش کاشیکاری ایرانی اسلامی است		
۱۱		مجموعه باقری (خانه باقری)	ساری	-	مسکونی	●						●		-		
۱۲		خانه مسکونی (جلیل عرضی)	قزوین	-	مسکونی	●						●			طرح و تزئینات به طور کلی میراث دوره قاجار است.	
۱۳		خانه مسکونی (جمهوری-میرزا کوچک خان)	تهران	حدود ۱۳۰۵	مسکونی	●		●				●	●		-	
۱۴		کاخ شهربانی (وزارت خارجه)	تهران	۱۳۱۴	اداری	●	●						●		طرح و نقش ایرانی باستانی غالب است.	
۱۵		مدرسه فیروز بهرام	تهران	۱۳۱۱	آموزشی	●							●		ظرافت طرح و دقت در اجرا از ویژگیهای تزئینی این اثر است	
۱۶	کتیبه پنجره و قاب آجری پنجره	هتل بیستون	کرمانشاه	۱۳۱۲-۱۳۱۰	خدمتانی	●						●		-		
۱۷		خانه مسکونی (برازنده)	سنندج	-	مسکونی	●						●	●		طرح و نقش آجرکاری ایرانی غالب است	
۱۸		عمارت مسکونی (احمد زاده)	سنندج	۱۳۱۱	مسکونی	●						●			تنوع، تعدد و ظرافت فرم های تزئینی از ویژگی های اثر است	
۱۹		دبیرستان شاپورکرازی	کرمانشاه	-	آموزشی	●		●				●	●		نوع آجرچینی در نمای ساختمان نیز به گونه ای تزئینی و قابل توجه است.	
۲۰		خانه مسکونی (حسن پور)	اراک	۱۲۹۰-۱۳۰۰	مسکونی	●		●				●	●		-	
۲۱		عمارت مسکونی (باغ خلیلی)	شیراز	-	مسکونی	●		●				●			برگرفته از کارهای پر کار و پر تکرار نقوش غربی است	
۲۲	پنج و نبش	مدرسه مارکار	یزد	۱۳۰۶	آموزشی	●						●	●	طرح و نقوش غربی (میراث دوره قاجار) غالب است		
۲۳		شمال خیابان جمهوری	تهران	حدود ۱۳۱۰	تجاری	●						●	●		-	
۲۴		سردر	کاشان	-	تجاری	●						●			علاوه بر آجرکاری تزئینی، آجر چینی ایرانی در طرح مشهود است	
۲۵		سعدی شمالی - جمهوری شرقی	تهران	حدود ۱۳۱۰	تجاری	●	●								-	
۲۶	دیوار و بدنه بنا	شبرو خورشید (موزه هلال احمر)	اصفهان	۱۳۱۵	خدمتانی	●		●				●		●	طرح و نقش ایرانی اسلامی کاملاً غالب است	
۲۷		فرمانداری	کرمان	۱۳۰۲	اداری	●		●				●			در سالهای اخیر بازسازی شده است. ممکن است نقوش تزئینی تغییر کرده باشد	
۲۸		کارخانه اقبال	یزد	۱۳۱۳	صنعتی	●						●			-	
۲۹		کارخانه ریسباف	اصفهان	۱۳۰۲	صنعتی	●						●			نمای ورودی کارخانه ها، تنها مکانی از معماران صنعتی بود که معماران سنتی در آن نقش داشتند	
۳۰		بدنه میدانی و شهری	میدان شهری	ارومیه	۱۳۰۷	تجاری							●	●		-
۳۱			میدان حسن آباد	تهران	۱۳۰۲-۱۳۰۹	تجاری								●		-
۳۲	گاراژ ایران پیمان (چهارراه زند)		شیراز	۱۳۰۶	تجاری-خدمتانی	●						●	●		-	

نتیجه

در بقای تداوم و غنی‌تر ساختن این گنجینه‌ها کند.

- طرح‌ها و نقش‌های تزیینی و آجری این دوره - چه میراث مستقیم گذشته و چه نقوش جدید و آمیخته با هنر و معماری غربی - همگی توسط استادکاران ایرانی این دو دهه ایجاد شده‌اند. تطبیق پذیری و تلفیق هنرها که همیشه و در طول تاریخ توسط هنرمندان استادکار معمار به طرح‌ها و شکل‌های جدید و بدیع منجر شده‌اند، در این دوره هم آفرینش هنری جدید را به خود دیده‌است.
- آنچه در هنر آجرکاری گذشته به وجود آمده، به گونه‌ای هنر آجرکاری مسطح و دو بعدی بوده‌است و به ندرت از شکل برجسته‌کاری در آجرکاری تزیینی استفاده شده‌است (برخلاف گچ‌بری و گچ‌کاری که عمدتاً هنر برجسته‌سازی و حجم‌سازی در آن شکل غالب است). اما در دوره پهلوی اول، هنر و توانایی استادکاران ایرانی، این شکل از هنر آجرکاری را که در آن نقوش و فرم‌های برجسته بیافریند، در تزیینات معماری ایجاد کرده‌است.
- عمده بناها و آثار مطرح این دوره که آمیخته با هنر آجرکاری است (فهرست تصاویر ارائه شده نیز مبین این موضوع است)، در سال‌های قبل از ۱۳۱۳ ه. ش ساخته شده‌اند. یعنی در دوره‌ای که سبک هنر معماری ایرانی، اسلامی و باستانی، سبک اکثر بناهای این دوره است. اندک‌اندک پس از این سال‌ها و رویکرد به معماری مدرن و حضور مصالح دیگر همچون سنگ و سیمان، سبک معماری و هنر آجرکاری کم‌رونق می‌شود. هر چند این هنر تزیینی تا به امروز از رواج و رونق نیفتاده‌است.

بی‌تردید هنر آجرکاری در معماری ایران، قدیمی‌ترین و پرکاربردترین هنر تزیینی در فرایند تاریخی خود بوده‌است. بازمینی این هنر اصیل در دوره معاصر و به ویژه در معماری دوره پهلوی اول، لازمی شناخت کافی (دست کم تاریخی) و در تمامی ابعاد سبکی، اقلیمی و هنری آن است. در این مقاله سعی گردید که با تمرکز در یک حوزه تاریخی معاصر معماری و با بهره‌گیری از تصاویر موجود و متعدد، ضمن تبیین و تشریح استفاده از این هنر تزیینی در این دوره که به سرعت رویکردی به سوی معماری مدرن دارد. تنوع و گستردگی استفاده از آن که به شکلی وسیع در تمامی شهرهای ایران به کارگرفته و یا آفریده شده بیان گردد. اما با مطالعه تطبیقی و بررسی مقایسه‌ای که در معماری تزیینی دوره پهلوی (طبق جدول ۱) صورت گرفت، می‌توان موارد شاخص و نتایج بارز آن را چنین تفسیر نمود.

- هنر آجرکاری تزیینی (و البته بناهای آجری)، سرآمد دیگر تزیینات معماری معماری در این دوره است. این رویکرد در قیاس با استفاده از مصالح کاشی، چوب، فلز، گچ، سنگ (و همگی در شکل تزیینی آن) به مراتب استفاده و کاربرد فراوان‌تر و اصلی‌تری داشته‌است.

- هنر آجرکاری در این دوره، علیرغم سبک‌های معماری اصیل ایرانی اسلامی و با ترکیبی و تلفیقی، توانسته‌است شیوه‌ای شاخص و منحصر به فرد در مقطعی از تاریخ ثبت کند و نیز ایجاد طرح‌ها و شکل‌های تازه و بدیع از هنر آجرکاری، نقش ارزنده‌ای را

پی‌نوشت‌ها

- سفال و کاشی (کاشی‌سازی، کاشی‌کاری، معرق‌کاشی، کاهش هفت رنگ، سفال و...)
  - سوزن دوزی، قلاب دوزی و قلاب بافی
  - زیراندازهای سنتی (قالی، گلیم، گبه، سوزنی، سوماک، زیلو و...)
  - رنگرزی سنتی
- (تقسیم بندی فوق به دستور رییس سازمان شورای هنرهای صنعتی در سال ۱۳۷۴ و توسط اساتید: محمد حسن سمسار، حسین یآوری، جلیل گلشن، حسین پورنادری، منوچهر کلانتری و عبدالمجید شریف زاد صورت گرفته است): [رجوع کنید به مقاله «هنر سنتی، حقیقت سرمدی» نوشته عبدالمجید شریف زاده، نشریه میراث فرهنگی، شماره ۱۵].
- ۲ سبک‌های معماری ایجاد شده در دوره پهلوی اول، عموماً این سه شیوه است (اسلامی، باستانی، مدرن). اما نگرش‌ها و نقطه نظرات سبکی متفاوت توسط دیگر صاحب‌نظران معاصر در این خصوص بیان شده که معمولاً همین تقسیم بندی اولیه را دارند.
- ۳ دهه دوم پهلوی اول رویکرد به بناهایی است که از نمای سنگی و یا سیمانی شکل گرفته‌اند، دوره‌ای که تاثیر معماری مدرن آغاز می‌گردد. بناهای وزارت دارایی، امور خارجه، بانک ملی، مجموعه بناهای دانشگاه تهران، ساختمان سینگر (خیابان سعدی) در تهران و بیشتر بناهای اصلی شهری کشور نظیر شهرداری‌ها و ... همگی بناهایی هستند که در دهه دوم با نمایی سنگی و یا سیمانی ساخته شدند.
- ۴ از نمونه فراوان می‌توان: میدان محمدیه، بافت تجاری خیابان فردوسی تهران و خیابان شاه (جمهوری)، خیابان کاخ (فلسطین) در تهران و به عنوان

۱ هنرهای سنتی و یا تزیینی، گستردگی و تنوع زیادی در هنر سرزمین ما دارد. طبقه بندی و یا تقسیم بندی هنرهای سنتی به شرح زیر است:

- طراحی سنتی (نقشه کشی قالی و گلیم، تذهیب، تشعیر، نقش بندی و...)
- نگارگری
- نساجی، رنگ آمیزی و چاپ روی پارچه: (قلمکار، کلاجه داری، گره خورد، زری بافی، گلابتون سازی، مخمل بافی، ترمه بافی، دارایی بافی و...)
- هنرهای چوبی: (ساز سازی، منبت، معرق، مشبک، گره چینی، کنده‌کاری، ریزه کاری، نازک کاری، خراطی و...)
- فلزکاری: (قلمزنی، مليله سازی، مشبک کاری، حکاکی روی فلزات و آلیاژها، ساخت محصولات فلزی، دواتگری و فرم سازی، کوفته‌گری، فیروزه کوبی، مرصع کاری و...)
- معماری سنتی و هنرهای وابسته به آن: (کاربندی، گره سازی، آجر معرق، آجر کاری، آیینه کاری، گچ‌بری و...)
- جلد سازی و صحافی سنتی: (سوخت، کاغذ سازی)
- آثار لاک (روغنی)
- حکاکی
- حجاری
- خط و خوشنویسی
- شیشه‌گری (تراش روی شیشه، نقاشی روی شیشه و...)
- موسیقی سنتی و مقامی
- نمایش‌های سنتی و آیینی

فهرست منابع

- پوپ، آ (۱۳۷۳)، معماری ایران، ترجمه غلامحسین صدری افشار، انتشارات فرهنگان، چاپ سوم، تهران.
- ذکاوت، کامران (۱۳۸۹)، معماری خیابانی و هویت سیمای شهری در ایران، ماهنامه دانش نما، نشر نظام مهندسی استان اصفهان، شماره ۱۸۰-۱۷۹، صص ۱۳۸-۱۲۸.
- رجبی، پرویز (۲۵۳۵) {۱۳۵۵}، معماری ایران در عصر پهلوی، انتشارات دانشگاه ملی ایران، تهران.
- سپنتا، عبدالحسین (۱۳۴۵)، تزئینات آجری در معماری اسلامی ایران، مجله معارف اسلامی (سازمان اوقاف)، شماره ۲، صص ۸۸-۸۵.
- شریف زاده، عبدالمجید (۱۳۷۵)، هنر سنتی، حقیقت سرمدی، نشریه میراث فرهنگی، شماره ۱۵، تابستان، صص ۴۹-۴۸.
- صفامنش، کامران و منادی زاده، بهروز (۱۳۷۵)، تاریخچه خیابان ناصر خسرو تهران، نشریه میراث فرهنگی، شماره ۱۵، صص ۳۹-۲۶.
- کیانی، مصطفی (۱۳۸۶)، معماری دوره پهلوی اول، دگرگونی اندیشه‌ها، پیدایش و شکل‌گیری معماری دوره بیست ساله معاصر ایران، موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، چاپ دوم، تهران.
- محمدی، رضا و رجبی، محمدعلی (۱۳۸۹)، بررسی کتیبه‌های سر در ورودی منازل تهران از دوره قاجار تا کنون، فصلنامه علمی پژوهشی نگره، شماره ۱۵، صص ۲۷-۱۹.
- هیلن براند، رابرت (۱۳۷۹)، معماری اسلامی، ترجمه ایرج اعتصام، نشر شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری شهرداری تهران، تهران.

نمونه‌های مسکونی، خیابان‌های نشاط، طالقانی، شیخ بهایی در اصفهان و مشابه آن (در همین محدوده بافت شهر) در شهرهای دیگر ایران مشاهده کرد.

۵ اجرکاری قالبی (مهری) برای سطوح مختلف قبلاً پیش بینی و طراحی می‌شد. این اجرکه به صورت نقوش هندسی و اسلیمی و گاه کتیبه ای به کار گرفته می‌شد از هنرهای ویژه تزئینی در دروه ایلخانی است.

۶ در این شیوه تزئینی، هنرمندان اجرکار، نقوش و تزئینات را با استفاده از چیدن آجرها در کنار هم و نیز رنگ آنها اجرا می‌کردند.

۷ اجرکنده‌کاری از روش‌های تزئینی است که به صورت "آلت و لغت" اجرا می‌گردد. "آلت" آن از آجره‌های کنده‌کاری شده و "لغت" آن از کاشی‌های فیروزه است.

۸ به صورت عمده در کلمات و کتیبه‌ها به کار می‌رفته است. در این روش پس از تهیه گل مخصوص و دادن ضخامت مناسب، آن را در سطح همواری قرار داده و کلمات مورد نظر را با ابزار نوک تیز از آن جدا کرده و پس از پخته شدن به وسیله گچ در محل نصب می‌کرده اند.